

УДК 398(=161.2)"19":323.1
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.02.267>

FOLK ART IN THE STRUGGLE
FOR THE UKRAINIAN STATE: DURATION
OF TRADITION ON THE BORDER
OF THE MILLENNIUM

НАРОДНА ТВОРЧИСТЬ У БОРОТЬБІ
ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ:
ТЯГІСТЬ ТРАДИЦІЇ
НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ

Людмила ІВАННІКОВА

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0617-5082>

кандидатка філологічних наук,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського,
вул. Михайла Грушевського, 4, 01011, м. Київ, Україна,
e-mail: ivannikovafoik@ukr.net

Висвітлюється важлива роль народної творчості в боротьбі за українську незалежність. Простежується тяглість традиції функціонування протестного фольклору впродовж ХХ ст. (*хронологічні межі*), історію виникнення нових фольклорних форм і явищ, заторкуються проблеми наукової термінології (*об'єкт дослідження*). У цьому процесі фольклор виконував низку важливих функцій: пробудження національної самосвідомості, проголошення історичної правди про події ХХ ст., консолідація суспільства для побудови власної суверенної держави тощо. У новотворах кінця ХХ ст. спостерігається значне тяжіння до традиційних фольклорних жанрів. Тоді ж розпочався процес реактуалізації заборонених радянською владою епічних та піснених жанрів, зокрема співанок-хронік про події ХХ ст., стрілецьких і повстанських пісень, колядок і гаївок, у яких звучала ідея Вільної України. Водночас виникали й нові, переважно паремійні жанри фольклору, які породило бурхливе політичне життя: слоган, речівка, вірш, коломийка, частушка, які побутували як в усній, так і в письмовій формі. Домінуючою формою комунікації став політичний плакат; почали з'являтися і цілком нові, акціональні форми фольклору, такі як перформанс. Свого розквіту вони набули в часи трьох українських революцій. Це і є предметом дослідження. Мета статті — відстежити процес виникнення нових фольклорних форм, показати їх нерозривний зв'язок із усною традицією нашого народу та процес входження новотворів у фольклорне середовище.

Ключові слова: сучасні форми фольклору, паремійні жанри фольклору, протестний фольклор, слоган, плакат, перформанс, політичний фольклор.

The article discusses the important role of folk art in the struggle for independence of Ukraine. The author attempts to trace the longevity of the tradition of the functioning of protest folklore during the XX century, the history of the appearance of new folklore forms and phenomena, concerns the problems of scientific terminology.

During the XX century scientists have recorded samples of modern folklore. These are political anecdotes, jokes, monographs, parodies, songs, rhymes, proverbs and sayings, riddles, graffiti of satirical anti-bolshevik content. In the early 1990s, the slogans of the Ukrainian revolution were recorded. All these genres of folklore often involved a combination of verbal and visual texts. There are such visual-verbal and actional forms of folklore as poster, graffiti, slogan, speech/shouting, performance, flash-mob. The events of the late 80's — early 90's contributed to the actualization of traditional folk genres (strike' and povstanec' songs, carols and spring songs with political sense, songs-chronicles), as well as the creation of new models that reflect political life in Ukraine.

All these innovations can be divided into the following categories: 1) texts exposing the crimes of the KPRS/KPU, protesting the people against the totalitarian regime; 2) texts that express the idea of the struggle for independence and consolidation of society; 3) texts in which the people criticize the negative phenomena of public life in the first years of independence. Along with traditional folklore genres, new ones, mostly paremy, began to develop actively. It was in the early 1990s that a significant number of the newest paremic forms of folklore appeared, which later became a characteristic and invariable attribute of all subsequent Ukrainian revolutions. It is a slogan, a shout, a speech, which included not only verbal but also visual. In particular, the poster became the main means of communication between the protesters, society and the authorities. Currently, the problem of scientific terminology to denote new folklore phenomena is relevant.

Modern researchers distinguish the slogan call, exclamation-shout, shout as oral texts, slogan, inscription on the poster, revolutionary graffiti, postcard as written texts, poster (slogan + picture), Internet-meme, message as creolized (verbal-visual) texts, etc. All these terms nominate different forms of the slogan. A slogan can express a message, glorification, greeting, call, denial, suggestion, wish, demand, indignation, anger, aphoristic utterance, modified quote, and so on. The author believes that these innovations are part of folk paremiology. So in the late 80's — early 90's of XX century Ukrainian folk art played an important role in the struggle against the totalitarian communist regime and in the development of the Independent Ukrainian State.

Вступ. Нині вважаються пріоритетними дослідження «сучасного фольклору». Але що таке сучасний фольклор? Це той, який побутує сьогодні. Тобто і традиційні жанри, й новотвори ХХ—ХХІ століть. Серед них є й такі фольклорні твори, які довгий час залишалися поза увагою науки і лише в останні десятиліття стали предметом уваги українських учених. Це вербальні, візуальні, акціонанальні тексти, що зародилися в лоні революцій та вуличних протестних акцій, які, зокрема, репрезентують національно-визвольну боротьбу українців за суверенну державу — плакати та усні слогани кінця 80-х — початку 90-х, а також пісенні новотвори того часу. Досі ці тексти не були предметом розгляду жодної наукової статті, що актуалізує наше дослідження. Тож новизна цієї праці полягає насамперед у презентації зафіксованого автором та іншими збирачами джерельного матеріалу, який вперше вводиться тут в науковий обіг фольклористичної науки. Мета дослідження — відстежити процес виникнення нових фольклорних форм, показати їх нерозривний зв'язок із усною традицією нашого народу та процес входження новотворів у фольклорне середовище. *Методологічну основу* праці становлять принципи об'єктивності та історизму.

Основна частина. Початки протестного фольклору в Україні сягають щонайменше ХVІІ ст., періоду творення антипольських («Їде ляшок морквяний») та антиросійських пісень і віршів. Сюди можна віднести і славнозвісне «листування» запорозьких козаків із турецьким султаном, яке поширювалось у рукописах не тільки в ХVІІІ—ХІХ ст., а й нині актуалізувалося у зв'язку з початком російсько-української війни. Відомий на терені Південної України був також вірш про перехід московських військ через запорозькі степи до Криму в 1770-х роках, якого зафіксував у кінці ХІХ ст. фольклорист та історик Яків Новицький:

*Москалики-соколики
Поїли всі наші волики,
А коли вернеться здорові,
То поїсте і останні корови!* [1, с. 12]

Вірш не втратив своєї актуальності і досі. Є відомості про побутування його на Кубані та в Ставрополі, де він мав іншу кінцівку: «...а коли повернуться з Криму додому, то з'їдять свиню і корову...»¹. На-

явність варіантів та поширеність вірша на досить віддалених територіях свідчить про велику популярність цього твору в різні періоди української історії.

Українські вчені 20-х років ХХ ст., зокрема Сергій Єфремов, Володимир Білий, Віктор Петров, Михайло Гайдай, Віра Білецька та інші фіксували т. зв. «новітній фольклор» антибільшовицького змісту. Найбагатшими джерелами для вивчення протестного фольклору, який творився у 20-х роках ХХ ст., є «Щоденники» Сергія Єфремова, журнал «Етнографічний вісник», сучасні публікації з фондів Етнографічної Комісії ВУАН [2; 3]. Багато віршів-моностроф антикомуністичного характеру зафіксовані й опубліковані в рамках усних спогадів про Голодомор 1932—1933 років. Досить назвати книгу-меморіал «33-й: Голод» (1991), упорядковану Володимиром Маняком та Лідією Коваленко, книгу письменника Олександра Міщенка «Мор» (2002), десяти томну серію «Український голокост 1932—1933: свідчення тих, хто вижив» (2003—2014), історика Юрія Мицика, Національну книгу пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні» (2008) тощо. Надійним джерелом для фольклористичних досліджень новотворів кінця ХХ ст. є «Щоденники» Олеся Гончара за період 1989—1993 років. О. Гончар записував гасла української революції 90-х, вірші-монострофи, жарти, анекдоти, приказки і прислів'я, діалоги, фейки і чутки, розповіді про різні знамення, легенди, народні оповідання, спогади тощо [4, с. 274, 292, 294, 303—305, 321, 322, 325, 330, 338, 339, 348, 363, 375, 385, 386, 389, 392, 396, 407, 422, 439, 528 та ін.]. Це він робив із власних спостережень, з розповідей інших людей та з новин телеекрана.

Завдяки праці цих та багатьох інших українських і зарубіжних учених ми дізнаємося про існування не лише словесних, а й візуально-вербальних та акціонанальних форм фольклору. Так наприклад, очевидці Голодомору 1932—1933 років неодноразово свідчать про використання вербально-візуальних та акціонанальних форм народної творчості для вираження протесту проти свавілля місцевих активістів і комуністичної верхівки в період насильницької колективізації й голоду. Не виключено, що якийсь конкретний випадок із життя був покладений в основу популярного в 30-х роках фольклорного сюжету про виснажену голодом / дохлу кобилу / коня, яка хо-

¹ Повідомив Любомир Коваль 2018 року.

дила / лежала з табличкою / запискою на шії / у гриві / коло хвоста з протестним текстом. Ось типова розповідь Макухи Марії Михайлівни, уродженки с. Сурська Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області: «Запам'яталось, що під час голоду по селу ходили безпритульні коні. Один з них зайшов і у наш двір. Худючий — сама шкіра й кістки. А на шії табличка з написом:

*Ходжу, блукаю, СОЗу шукаю,
А як найду — на ковбаси піду»* [5, с. 129].

Майже ідентичний випадок згадує Карпець Володимир Федорович, 1921 р. н., уродженець с. Бобрин Рومنського району Сумської області:

*«Почали читати, що написано гарно чорнилом
на фанері:*

*Іду, блукаю, світа шукаю,
Здохну, пропаду, но в колгосп не піду!»*
[6, с. 203].

У 40-х роках фольклорист Григорій Сенько зафіксував два варіанти цього вірша і опублікував їх у своїй збірці «Правдивий український фольклор під совітами» з таким коментарем: «Безпритульні сільськогосподарські тварини із «записочками» на шії або хвості ходили без всякого догляду в степах і лісах <...> Так приміром на Чернігівщині, у с. Гмирянці, у гриві коня була причеплена така записка:

*Я кобила сіра, шукаю сіна,
Найду, не найду, а в колгосп не піду.*

А в одному з повітових міст Полтавщини 1930 року на шию козі було прив'язано дощечку з написом такого змісту:

*Шерсть — Італії, шкура — Болгарії,
М'ясо — Германії, ратиці — пролетарії»*
[7, с. 13, 14].

Ілля Гаврилович Шульга, 1921 р. н., уродженець с. Верецаки Лисянського району Черкаської області, наводить зразок вірша-сатири на Сталіна та його прибічників: «Пам'ятаю, як у колгоспі загинув кінь. Труп вивезли до провалля. Люди пішли рубати м'ясо, зняли бірку, прив'язану до хвоста. На ній написано:

*Упала тут та і лежу, дожидаю фуражу,
А хто нами керує, нехай мене у с... поцілує»*
[8, с. 295].

Ще один перформанс 30-х років пов'язаний із куркою, яку господар використав для демонстрації протесту проти непомірних продподатків. Наратив про

цю подію також зафіксований у різних регіонах України. Розповідає Василь Баштаненко із с. Новопокровка Солонянського району: «Неподалік жив дід, який славився мужністю й гумором. Коли він зневірився, що можна виконати норму здачі яєць, то повісив на воротах за шию мертву курку. На груди її почепив табличку з написом: «Не змогла знести 300 яєць. Покінчила життя самогубством» [5, с. 136].

Кардинальні зміни у сфері функціонування політичного фольклору розпочалися десь наприкінці 80-х, у часи т. зв. Перебудови та розпаду СРСР, коли в Україну повернулися політ'язні брежнєвських концтаборів і очолили боротьбу за Суверенну Українську Державу. Саме тоді, 1990 року, відбулися перші демократичні вибори до Верховної Ради України. Важливу роль у розкріпаченні народної свідомості відіграла щоденна радіо- і телетрансляція її засідань. Утворилася ціла низка громадських організацій, зокрема, Народний Рух України, Товариство політ'язнів і репресованих, «Меморіал» тощо. Народ здобув нарешті свободу слова й висловлювання, право публічно критикувати владу, говорити правду про минуле й сучасне України. У цей самий час по всій Україні відбувались численні протестні акції й мітинги, де лунали заклики до виходу з СРСР та повалення комуністичного режиму, тривав процес розкриття його злочинів та меморіалізації жертв 30—40-х років (голодоморів, масових розстрілів). Усе це сприяло не лише актуалізації традиційних фольклорних жанрів, таких, як стрілецькі та повстанські пісні, колядки та гаївки політичного змісту, співанки-хроніки про події 40—50-х років на Західній Україні, а й творенню нових зразків, зокрема, коломийок, частушок, віршів, анекдотів та паремій, що відображали тогочасне політичне життя в Україні.

Усі ці новотвори за їх тематикою і змістом можна поділити на такі категорії:

1) твори, що викривають злочини КПРС/КПУ, висловлюють протест народу проти тоталітарного режиму, висміюють його очільників та діячів, розповідають про підневільне життя в «тюрмі народів» — СРСР;

2) твори, що висловлюють ідею боротьби за незалежність та консолідації суспільства, віру в майбутнє молодій українській державі;

3) твори, в яких народ критикує негативні явища суспільного життя в перші роки незалежності.

Ці новотвори були дуже важливими в час боротьби за незалежність, адже вони розкривали історичну правду про події ХХ ст., спростовували радянську пропаганду, пробуджували національну самосвідомість українців, чітко вказували на те, хто насправді є ворогом, а хто — героєм України. У новотворах кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст. спостерігаємо значне тяжіння до традиційних жанрів фольклору. Зокрема, актуалізувалися повстанські коляди часів Другої світової війни, у яких звучала тема боротьби за самостійну Україну. Такі колядки, як «Всю Україну зорі освітили», «Уставай же, брате, бо вже біла днина», «Нова радість стала, ще й новіша стане», «Чи чули ви, браття, сумненьку новину», «Сумний Святий вечір в сорок сьомім році» надзвичайно вписувались у настрої народу напередодні проголошення Акту про Незалежність. А цар Ірод в усіх вертепних драмах того часу був уособленням спочатку Леоніда Брежнєва, потім — Михайла Горбачова, бо ж просто «московський кат». А в гаївці, яку зафіксували члени тернопільського товариства «Вертеп» на Західному Поділлі, вмістилася вся наша багатотисячкова історія:

*Надлетіли понад Київ чорні хмари,
Потоптали нашу земельку татари.
Не татари, не половці-половчани,
А московське люте плем'я препогане.
Задзвонили рано дзвони, заридали,
А ми свою Україну поховали².*

Популярними на той час були різноманітні віршовані молитви за Україну, пісні, гаївки та коломийки, які закликали до єдності в боротьбі за незалежність, а згодом у побудові нової України. Традиційна фольклорна формула «Чорна гречка, білі крупи, тримаймося, серце, купи» набула нового, патріотичного смислу:

*Чорна гречка білі кінці, —
Єднаймося, українці!
Як не будем єднатися,
Будуть люди сміятися!
Будуть люди сміятися,
Воріженьки тішитися!³*

² Записано в квітні 1990 р.

³ Гаївка. Записав бандурист Павло Зубченко в квітні 1994 року від матері, Зубченко Катерини Тимофіївни, 1948 р. н. в с. Голосковичі Бродівського району Львівської області.

До першої категорії можна віднести й творення антирадянських і антимосковських коломийок та частушок, які виконувались не лише під час протестних акцій у Києві та інших українських містах, а й в народному побуті, під час масових свят, весіль, на фольклорних фестивалях. Традиційний для фольклору засіб протиставлення використаний в антикомуністичних коломийках, які співалися 2 жовтня 1990 року на демонстрації проти уряду — тут комуністи, що стали уособленням і джерелом кривди, брехні, насильства і всякого зла, протиставляються обдуреному, виснаженому фізично й духовно українському народові:

*Ой на славній Україні, в Радянськiм Союзі
Дожилися, доробились, як той віл у плузі.
Доробились, бо керують у нас комуністи.
Ой нема кому робити, є кому лиш їсти.
О спаси нас, милий Боже, од тої напасти,
Ой нема кому робити, є кому лиш красти⁴.*

Інша серія коломийок, а швидше, частушок, була присвячена тодішньому Голові Верховної Ради України Леонідові Кравчуку. У них виконавці «співчували» зятятому комуністові в тому, що у парламенті з'явилась потужна опозиція на чолі з В'ячеславом Чорноволом:

*Ой шуміла ліщинонька, шуміла, шуміла,
В Леоніда Кравчука голова боліла!
Ой як же їй не боліти, як високоцола?
Ой обрали до Рад в Київ пана Чорновола!*

*Коломийки виконувались із рефреном:
Кравчучок, Кравчучок, пташечка,
Відлітай у Москву, до Івашечка!*

Варто зазначити, що ці дві постаті ще не раз будуть протиставлятися одна одній у фольклорі, зокрема, у віршах, у яких критикуються українські виборці, що голосують «за ковбасу», а потім, відчувши себе обдуреними, вину перекладають на українські патріотичні сили, які нібито заважають «ковбасникам» виконувати їхні передвиборчі обіцянки. Такий текст повідомив мені учитель із села Гребінки Васильківського району Київської області Леонід Ковальчук:

*В нас політика така:
Обираєм Кравчука,*

⁴ Записала учасниця хору «Гомін» Молчанець Олена 2.10.1990 р. під час демонстрації, — співали вихідці із Західної України.

*А за те, що с...а гола,
Проклинаєм Чорновола!*

Цілком твереза оцінка політичної ситуації, у якій опинилася Україна на початку 90-х років, була висловлена народом і в частушках, більш характерних для мешканців Центральної та Східної України. І вона стала пророцтвом. Усе, що передбачав народ, незабаром справдилося:

*Ой Кравчук і Масол, славні комуністи,
Як продадуть Україну — не буде що їсти!*⁵

Леоніда Кравчука в народі обзивали «хитрий лис» або «лис Микита», і у зв'язку з цим з'явилася низка анекдотів про нього. Найпопулярнішим з них був анекдот, який я не раз чула в Києві, в живому побутуванні. Зміст його такий. Виходить Кравчук із Верховної Ради, — а на вулиці йде дощ. Хтось із депутатів каже йому: «Леоніде Макаровичу, візьміть парасольку!» — «Не треба! Я між крапельками пройду!» Оце «ходіння між крапельками» — влучна метафора на антиукраїнську політику Л. Кравчука, яку він проводив тихо, але впевнено й цілеспрямовано. Тож не випадково, на мій погляд, народ назвав двоколісний візок, з яким їздили і на базар, і на поля, щоб довести овочі з незібраного в колгоспах урожаю, «кравчучкою». Про неї побутувала така загадка:

*Два колеса, зверху ручка —
Називається кравчучка.*

Згодом цей візок перейменували на честь наступного президента «кучмоз», адже економічне виснаження України тривало і далі, однак ця назва не прижилася.

Дісталось у новотворах і прокурору Михайлу Потебеньку за арешт народного депутата Степана Хмари. 2 жовтня 1990 року під Верховною Радою серед демонстрантів поширювався віршик, повний текст якого я знайшла у «Щоденнику» Олеся Гончара:

*Ой тяжкі настали дні
В Україні-неньки:
Колись були Потебні,
Тепер — Потебеньки!*⁶ [4, с. 331].

Уже в перші роки незалежності народ, втративши пильність, фактично опинився «у наскрізь корумпованій державі» (О. Гончар), під новим олігар-

хічним режимом⁷. Його очолили перефарбовані під демократів колишні комуністи, яких народ влучно назвав «дермократами». Дошкуляли і вчорашні демократи, більшість із яких швидко зорієнтувалися в політичному хаосі 1990-х і, зрадивши демократичні ідеали, почали набивати власні кишені за рахунок пограбування держави й народу. Це сильно вдарило по моральності українців, які з іронією повторювали стару приказку: «Босі, голі — та на волі!» Про це розчарування з боєм пише в «Щоденнику» Олесь Гончар [4, с. 348, 392, 481, 492 та ін.]. Саме в той період розпочалась і жорстока інформаційна війна проти суверенної Української держави. На тлі рейдерського захоплення всіх державних і суспільних ресурсів антиукраїнські сили взяли насамперед за деморалізацію нації. Вони запускали в народне середовище псевдофольклорні твори — анекдоти (наприклад, про те, хто буде «Незалежну Україну»), віршики, приказки, формували комплекс меншовартості, зневіру й розчарування, вбивали в голови меседж, ніби в усіх негараздах винні патріоти України й її незалежність. Усе це робилося для того, щоб остаточно скомпрометувати тих, хто виборов цю незалежність, і повністю усунути їх від влади. Використовуючи фольклорну традицію, вони тонко маніпулювали свідомістю мас, які, з їхньою ж легкою рукою, змушені були ганятися за шматком насушеного. А в цей час їх деморалізували дотепними віршиками на кшталт:

*Як були комуністи,
То було що пити і їсти,
А як стали демократи,
То нема чим і пос...ти.*

Такі віршики поширювались дуже активно, і трансляторами їх були, за моїми власними спостереженнями, саме люди, вороже налаштовані до України: колишні колгоспні активісти, прорадянська сільська інтелігенція, що приховувала своє комуністичне минуле, стара номенклатура. Народ це підхоплював, адже в монострофі використано, звісно, з відповідним перекодуванням, традиційні формульні структу-

⁵ Записала учасниця хору «Гомін» Молчанець Олена 2.10.1990 р. під час демонстрації, — співали вихідці із Західної України.

⁶ Запис від 18 листопада 1990 р..

⁷ Політологи використовують термін «олігархія» в значенні «політичний режим, при якому вся влада належить невеличкій закритій групі найбагатших осіб» (Вікіпедія). URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%BB%D1%96%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%85%D1%96%D1%8F>.

ри, популярні ще в часи російсько-української війни 1918—1921 років та сталінського режиму:

*Як був цар та цариця,
То їли коржики та паляниці,
Як прийшли німці,
То й поздирали штани,
Як прийшли більшовички,
То поїли й сухарчики,
Настала совітська власть,
То нічого і в рот покласть!*⁸ [9, с. 34];

*Як був Микола-дурачок,
То коштувала паляниця хліба п'ятачок,
А як прийшов розумник Йося,
Нам без хліба вмирать довелось* [10, с. 969].

Так у фольклорі відбився початок інформаційної війни проти України.

Власне маніпуляції народною свідомістю за допомогою засобів фольклору (чуток, пліток, різного роду залякувань, псевдопророцтв, містичних прозових наративів, снотлумачень тощо) справа не нова, особливо в часи війн, революцій, голоду, зміни влади та інших історичних переломів. Жодна імперія не гребувала цими методами від найдавніших часів і до сьогодні (в моєму розпорядженні є ціла низка «містичних» текстів початку російсько-української війни 2014 р.). Чимало «фольклорних» творів радянської доби (історичних і топонімічних легенд і переказів, пісень, віршів, анекдотів, навіть зразків народного епосу включно з думами) є не що інше, як запуснені в народ провладні та проросійські версії різних подій. Тож і 90-ті роки ХХ ст., розпад однієї з найбільших імперій зла, утворення цілої низки держав, що супроводжувалось нерідко військовими протистояннями, політичним хаосом, безробіттям, страхом перед завтрашнім днем, не були винятком. Розгублений народ у цьому хаосі шукав істину, тому й хапався за будь-яку фейкову «правду», прагнучи знайти винуватця власних поневірянь. Про подібні маніпуляції йдеться у статті польського фольклориста Данієля Кадлубеца «Про моделювання історії у фольклорі» [11, с. 99—104].

Проте відома й інша модифікація цієї монострофи — частушка, яку виконував лірник Михайло Хай⁹ у низці танцювальних куплетів на мотив тан-

цю «Гречаники». Це контамінація фольклорних та авторських текстів. У досліджуваній монострофі виконавець майже непомітно змінив смислові акценти, тож у його версії чітко вказано на те, хто насправді керує незалежною Україною: не рухівці, яких розсварили і роздробили антиукраїнські сили, не політ'язні, які боролись за неї десятиліттями, а ті ж самі замасковані під патріотів чи «перекрашнені» (були червоними, стали блакитно-жовтими) колишні комуністи («партократи¹⁰-дермократи», «карманніч»), які грабують Україну й доводять її до матеріального й морального зубожіння. А пограбований ними народ змушений виживати так само, як і при сталінському, хрущовському та брежнєвському режимах.

*Ох як були комуністи,
То не було що і їсти,
А як стали дермократи,
То нема чим і...
Гоп мої гречаники,
Комуністи начальники,
Лиш селяни як були, так і є батраки,
А кравчуківці дураки!*¹¹

Частушка закликає до зміни влади революційним шляхом:

*Партократи-дермократи,
Ну що ж вам тепер сказати?
Мабуть треба вила брати
І усіх підряд скидати!*¹²

Як перегукуються ці слова зі словами Олесь Гончара: «А хіба в Києві не так? Хіба найкрикливіші демократи не стали безнадійно товстошкірими? Народ розжене їх — і правильно зробить!» (запис від 5 серпня 1993 р.) [4, с. 481].

Як зазначалося в одній з попередніх моїх статей [12, с. 1316—1317], на початку 1990-х років були зняті всі табу не лише на інформацію, а й на народну творчість. Політичний фольклор вихлюпнувся на ву-

кобзарського цеху, паралельно з теоретичною науковою діяльністю займається й реконструкцією кобзарсько-лірницької пісенної традиції.

¹⁰ Партократ — представник правлячої партійної верхівки, прихильник однопартійної політичної системи.

¹¹ Тут і далі цитую за аудіозаписом, зробленим під час одного з численних концертів у 90-х роках ХХ ст. Принагідно висловлюю щире подяку пану Михайлу Хаю за надану інформацію.

¹² М. Хай повідомив, що цей куплет — його авторська імпровізація.

⁸ Записано кореспондентом Етнографічної Комісії ВУАН в кінці 20-х — на початку 30-х років.

⁹ Михайло Йосипович Хай, доктор мистецтвознавства, відомий український етномузиколог, член Київського

лиці, на майдани, в засоби масової інформації. Поряд із традиційними фольклорними жанрами активно почали розвиватися і нові, переважно паремійні. Саме на початку 1990-х з'явилася значна кількість новітніх паремійних форм фольклору¹³, які згодом стали характерним і незмінним атрибутом усіх наступних українських революцій та взагалі будь-яких протестних акцій. Це, зокрема, слоган (гасло, лозунг)¹⁴, кричалка, речівка, які побутовували і в усних, і в письмових формах (плакат, графіті), і включали не лише вербальну, а й візуальну складову, як наприклад плакат. Власне, вони не такі вже й нові, адже використовувались усіма режимами ХХ ст. Однак на початку 90-х вони набули нових різноманітних форм та модифікацій. Зокрема, головним засобом комунікації між протестувальниками, суспільством і владою з 1990 року став плакат.

Згідно з моїми власними спостереженнями, плакат (транспарант) на той час, особливо під час масових мітингів, був новою й ефективною формою трансляції насамперед вербальних текстів. На перших мітингах він мав переважно лише вербальну складову і серйозний зміст, адже його мета була — донести певні меседжі до якомога більшої кількості громадян, як учасників мітингу, так і випадкових перехожих, а також і до представників владної верхівки — депутатів Верховної Ради УРСР, членів Уряду. Завдяки ЗМІ (пресі, телебаченню), ці тексти транслювались на всю територію України. При написанні статті я скористалася фотографіями із сайту «Української правди», «Українформу», а також слайдами й фотокадрами, які опублікував науковий співробітник історико-меморіального музею Михайла Грушевського Микола Кучеренко на своїй сторінці у Facebook 2 жовтня 2020 року, з нагоди 30-річчя Революції на граніті.

Стисла форма цих паремій, емоційна насиченість, влучність і дотепність вислову забезпечували їм швидке входження у фольклорне середовище й творення численних варіантів. Найбурхливіше цей

¹³ Під жанрами ми розуміємо традиційну систему жанрів українського фольклору, під формами — структуру (малі фольклорні форми) та форми їх (жанрів) побутовування (усну, письмову, вербальну, вербально-візуальну, візуальну, акціональну тощо).

¹⁴ Гасло (від польськ. hasło, досл. умовне слово, пароль, девіз), слоган (од англ. slogan) чи лозунг (від нім. losung) — висловлена у стислій формі ідея, політична вимога, завдання; заклик; умовний знак для дії.

процес відбувався у червні-жовтні 1990 року — під стінами новообраної Верховної Ради під час її першої сесії та перед Кабінетом Міністрів України, на святкуванні 500-ліття Запорозької Січі на Дніпропетровщині та в м. Запоріжжі, під час голодування студентів на площі Жовтневої Революції в Києві. Тоді з'їжджались до Києва десятки тисяч українців з різних регіонів, які ставали трансляторами і творцями нових фольклорних форм (докладніше див.: [12, с. 1316—1317]).

Окремі вербальні тексти, які були написані на плакатах, мали віршовану форму, що знову ж таки демонструвало тяжіння до фольклорної традиції:

*Важко нам було з Івашком —
З Кравчуком прийде кінець;
Віддамо в Москву, в ЦК
Яничара Кравчука;
Народ дурень, народ дурень,
А ми комуністи.
Народ сіє і оре —
А ми будем їсти!*¹⁵

Остання монострофа якраз має традиційний характер і своїм корінням сягає туди ж, у 20-ті роки ХХ ст. У той час були популярні сатиричні куплети, які співалися на мелодію танцю «Гречаники», серед них була і така строфа:

*Хлібороби-дураки,
А ми комуністи,
Ваше діло — хліб робить,
Наше діло — їсти!* [9, с. 23].

Вона набула поширення не лише в Україні, а й за її межами і фіксувалась багатьма збирачами впродовж ХХ ст.:

*Не журися, Мар'яна,
Що я комуніст:
Мужик хліба намолотить —
Буде що їсти* [9, с. 42];

*Не журися, Гапко,
Що ми комуністи,
Мужики робитимуть,
А ми будем їсти* [13, с. 37];

*Не журися, Хайко,
Що ми комуністи,
Мужик напахав
А ми будем їсти* [13, с. 39];

¹⁵ Записала Л.В. Іваннікова 23.07.1990 р., в день, коли Головою Верховної Ради обрали Леоніда Кравчука.

Не журися, братан,
Що ми комуністи,
Мужики нароблять хліба,
А ми будем їсти [14, с. 54].

Варто зазначити, що римована гра слів «кому-ністи» / «кому їсти» як усталена фольклорна форма, використовувалась не лише в піснених, а й у прозових жанрах. Розповідає фольклористка Ірина Коваль-Фучило: «Мій дідусь часто повторював такий анекдот: Приїхали в село німці й питають діда: «У вас є в селі комуністи?» — «Є! Є кури, є гуси, є свині, — є кому їсти, робити нема кому!»¹⁶

З усього сказаного випливає важливий висновок: у 1990-х роках, як і на початку 2000-х, фольклорна традиція активно використовувала свій пасивний фонд, переробляючи й перелицьовуючи старі усталені зразки, надаючи їм нового актуального змісту в нових політичних умовах.

Багато студентських плакатів стояло у таборі голодуючих під час Революції на граніті, яка тривала з 2 по 17 жовтня 1990 року, і в якій брали участь студенти Києва, Львова, Дніпропетровська та інших міст, а згодом учні технікумів, професійно-технічних училищ і навіть школярі старших класів київських шкіл. Вимоги молоді — відставка Голови Верховної Ради Леоніда Кравчука, Голови Ради Міністрів України Віталія Масола, перевибори Верховної Ради, відмова від підписання нового союзного договору, від участі українців у війнах на чужих територіях, негайне закриття Чорнобильської АЕС тощо. Кінцева ж мета — вихід з СРСР та повний відрив від Москви. Плакати висіли на наметах і на розкладушках голодуючих студентів, просто лежали на землі, були встановлені на видних місцях, у таборі, висіли під імпровізованою сценою (підмостками), їх носили протестувальники на спинах і на грудях (плакат-перформанс), тримали в руках поперед себе, носили на жердинах під час демонстрацій. Більшість плакатів репрезентувала вимоги голодуючих, тож написи на них мали форму паремій: заклик, гасла, вимоги. За змістом ці тексти діляться на такі тематичні групи:

1) вимога зміни влади:

«Вимагаємо відставки Верховної Ради!»¹⁷ (висів на наметі);

(вар.: «Вимагаємо відставки Верховної ради, що не спроможна через реакційну більшість вирішувати проблеми суверенної України!» (тримали в руках студенти));

2) відмова від нового союзного договору і вихід з СРСР:

«Ні союзному договору!»

(вар.: «Союзному договору — ні!»);

«Ні — новій союзній казармі!»

«Ні — союзній угоді!»

«Новий союз — ярмо на шию України!» (ніс протестувальник на жердині);

«Ярмо союзного договору!»

«Союзний договір — тюрма для України!» (висів на сцені);

«Ні договору з катом-Москвою!» (несли демонстранти по Хрещатику);

«СССР — тюрма народів!» (несла жінка під час демонстрації);

«Україна — не колонія комуністичної імперії!» (висів у таборі);

«Кремль! Руки геть від України!»

«Хочемо жити без кайданів!»

«Українські юнаки — не гарматне м'ясо для імперського центру!» (тримали люди);

«Голодую проти союзного ярма!» (лежав у таборі на землі);

«Я обіцяю всім: за Москвою плакати не буду!» (висів у таборі на розкладушці);

«Краще вмерти, ніж жити в Радянському Союзі!» (висів на наметі);

«Геть від Москви!»

«Івано-Франківськ за вільну Україну!» (висів у таборі);

«Україна виходить з СРСР!» (несли демонстранти);

«Волинь не хоче бути в Союзі!» (тримали студенти перед собою);

«Університет. Львів. За нашу і вашу свободу!» (напис на куртці);

¹⁶ Повідомила Ірина Коваль-Фучило, як неодноразово чула в с. Малі Мокряни Мостиського району Львівської області від Слоцького Антона Івановича, 1920 р. н.

¹⁷ Тут і далі використовуємо фотофіксації історика, наукового співробітника історико-меморіального музею Михайла Грушевського Миколи Кучеренка, опубліковані 2 жовтня 2020 року на його сторінці у Фейсбук. URL : <https://www.facebook.com/profile.php?id=100007931977654>.

3) плакати антикомуністичного спрямування:
«Проти групи 239!»
«239 — ганьба!» (стояв у таборі);
«Комуняку на гіляку!»
«Ганьба КПУ»!
«КПУ — ворог суверенної України!» (висів у таборі);
«КПСС — найзлочинніша організація в світі!»
«Комунізм — туфта!»
«Не вір собаці і комуяці!»
«Чорнобиль — це світле майбутнє нашого народу!»

(варіант: «Чорнобиль — це світле майбутнє всього людства!»);

4) плакати, спрямовані проти комуністичних лідерів, очільників УРСР:

«Кравчука у відставку!»
«Кравчук! Не мордуй себе і народ!» (висів у таборі);
«Геть Масола-Кравчука!»
«Виконайте реальні вимоги голодуючих — спасіть їх життя!» (тримав дуже виснажений студент під Верховною Радою).

Деякі студенти лежали, тримаючи на собі плакати на кшталт: «Голодую проти уряду Масола» або ж «Голодую проти союзного ярма»; «Тут голодують деструктивні елементи з Львівського сільськогосподарського інституту!» (у тексті обіграно публічний вислів когось із політиків про події в Києві); «Ми голодуємо день і ніч — до чого ж нас довів Ілліч!» тощо.

Характерно, що всі студентські плакати і транспаранти на той час були саморобними, мали яскравий, барвистий вигляд, бо були написані на картоні або на полотнищі різними кольорами (чорним, червоним, синім, зеленим, жовтим), літерами різних розмірів і різної форми, друкованим шрифтом, курсивом чи напівкурсивом, різними почерками. На деяких плакатах між рядками траплялися малюнки, наприклад, синьо-жовтого прапорця або постаті запорожця. Іноді самі літери писали так, щоб підкреслити інший, прихований зміст окремих слів («КПСС»). Вдало використовувались і інші графічні прийоми: виділення кольором важливих слів або частин слова, розрядка, підкреслення або закреслення, вживання поруч жовтого і блакитного, чорного і червоного кольорів тощо. Так наприклад на плакаті «З Московію

на віки! Ні дня більше!» слово «на віки» було перекреслене навхрест.

Однак уже тоді, в жовтні 1990-го, з'явилися й перші візуально-вербальні тексти на плакатах, що мали полісемантичне наповнення. Так уже згадуваний пан Микола Кучеренко сфотографував цілу низку таких плакатів, завдяки чому ми й можемо зробити певні спостереження, адже, на відміну від сайтів «Укрінформ» та «Українська правда», його світлини були кольоровими. Так наприклад на одній з демонстрацій протестувальники несли траурний вінок, всередині якого був розміщений плакат із зображенням кремлівської башти з п'ятикутною зіркою та з написом «Прощай, немытая Россия!» У цьому випадку вінок виконував роль тексту і прочитувався приблизно так: «Росія — це смерть для України». Пригадую подібний плакат-перформанс, який несли колишні політв'язні на перепохованні Василя Стуса в листопаді 1989 р. Це був великий чорний хрест із написом «Така наша доля», обрамлений терновим вінком¹⁸. Власне фото цього вінка передав мені колишній в'язень брежнєвських таборів письменник Володимир Андрушко. Цей вербально-візуальний ряд відсилав і до Хресної дороги Спасителя, і до Голгофи, якою стало для України ХХ ст., і до колючого дроту, як символу концтаборів, де страждали й вмирили мільйони українців.

Один із плакатів жовтня 1990 року мав написане гасло, яке, очевидно, було перетекстівкою невідомого мені радянського гасла: «Чорнобиль — це світле майбутнє нашого народу!» Іронічний зміст напису підкреслював малюнок черепа з перехрещеними кістками, символу смерті. Такий самий іронічний зміст мав плакат, на якому було написане гасло «Слава КПСС» в українському розумінні. На ньому зображена червона п'ятикутна зірка, до якої пришиплений мечем блакитно-жовтий прапор. Із місця прохромлення тече кров. Дві останні літери абрєвіатури КПСС зображені у формі зламаних стрілок (ZZ), що підкреслює фашистську сутність комуністичного режиму. Варіантом цього плаката можна вважати інший, який зафіксований фотографами 24 серпня 1991 року під Верховною Радою: «Нюрнберзький процес над КПСС», а також інший, близький за змістом, — «Ні фашист-

¹⁸ URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/photo-unikalni-photo-stusa-lytvyna-tykhoho/29608417.html>.

ському Союзу», на якому під вербальним текстом була зображена кремлівська вежа зі свастикою замість зірки (фото на сайті «Українська правда»). Між рядками гасла «Новий союзний договір — нова форма неоколоніалізму» на плакаті, який тримали люди під Верховною Радою, були зображені ланцюги (кайдани) та портрети Леоніда Брежнєва й інших комуністичних лідерів. Антикомуністичне спрямування мав плакат «Марксизм, ленінізм, комунізм, ідіотизм... Що далі?» На ньому були зображені Маркс у вбранні капіталіста, Ленін з колодою («брівном») і зі свинячим рилом та п'ять орденів «Красная звезда». Цікавий, у дусі того часу, плакат на тему «Союзному договору — ні!» Під написом бачимо схематичне зображення корови з великим вим'ям, до якого підключений доїльний апарат, а дві руки тримають корову за дійки. Кожен зображений тут предмет має смислове навантаження, яке розкривається в написах на ньому: корова — «союзні республіки», доїльний апарат — «центр Москва, договір поставки», руки — «дояри московські». Такими символами була розвінчана система єдиного економічного простору СРСР. Плакат «Союзний договір — це тюрма для України» мав таку візуальну складову: напис червоними, чорними (слово «тюрма») та синіми («Україна») літерами, зроблений ліворуч по вертикалі. Справа зображене загразоване віконце, крізь яке видно прапор України. І тут подвійна гра-прочитання малюнка: чи то прапор (Україна) за ґратами, чи то ми його бачимо з-за ґрат. Цей плакат — прообраз тих численних плакатів, які ми бачили під час Революції Гідності на Майдані Незалежності в Києві.

Обмежена кількість першоджерел та обмежений обсяг нашого дослідження не дають змоги простежити генезу всіх цих вербально-візуальних текстів, однак навіть з такого короткого огляду видно, наскільки глибоко ці новотвори закорінені в українську і навіть загальнослов'янську фольклорну традицію. По-перше, семантика кольору. Загальновідомо, що всі негативні явища (зокрема, танатологічного характеру), починаючи з дитячих малюнків і завершуючи уже згаданими дівочими альбомами, писались і малювалися чорним кольором, червоний завжди уособлював любов, а також і прагнення повернути особливу увагу, синій — асоціювався з Україною, бо він входив у колористику її прапорів, як радянсько-

го, так і національного, жовтий — нижня смуга прапора Незалежної України тощо. Пронизане стрілою серце, з якого капає кров, — також відомий символ нерозділеної любові й невідомо чи він потрапив на плакати, адже їх малювала молодь, для якої він був близький. Однак у цьому випадку відбулось перекодування старого символу, надано йому глибокого політичного змісту. Замість серця (символу любові) бачимо п'ятикутну зірку (символ кривавої Москви, СРСР), прикріплений мечем прапор України означав, що Україна була мечем і вогнем приєднана до Росії або ж «братню любов», від якої Україна стікає кров'ю. Таке переосмислення відомих і зрозумілих кожному символів працювало на зміну свідомості тих, на кого був спрямований візуальний текст.

Інший традиційний символ — тюрма. «Тюрма народів» — метафора, що виникла десь у середині XIX ст. стосовно Російської імперії, а у XX ст. була перенесена й на СРСР. Для інклюзії її в український фольклорний простір важливу роль відіграла пісня на слова Анатолія Свидницького «А вже років двісті, як козак в неволі», що стала народною. В ній є такі слова:

*Не вийду, козаче, не вийду, соколе!
Ой рада б я вийти — сама я в неволі.
Гей, гей! У неволі, у ярмі —
Під московським караулом у тюрмі!¹⁹*

Потужним символом поневолення України в XX ст. стали тюремні кайдани. Цей символ поширений у повстанських піснях і колядах, зокрема, в особливо популярній на Західній Україні коляді «Сумний Святий вечір в сорок сьомім році», де йдеться про виселення до Сибіру. Вона має численну кількість варіантів, деякі з них виникли буквально тепер, у 2014—2015 роках.

*Чи чули ви, браття, сумненьку новину?
Закували у кайдани рідненьку Вкраїну.
В кайдани закули, тюрми заповнили,
Всіх нас, браття-українці, зо сну пробудили!²⁰*

Одним із найкращих зразків фольклору XX ст., що особливо актуалізувався напередодні відновлення

¹⁹ Записала Л. Іваннікова 25.05.1990 р. в Києві, під час II Міжнародного фестивалю фольклору від фольклорного колективу з Харківської області.

²⁰ Записала Л. Іваннікова 13.01.1991 р. в Києві, в Музеї народної архітектури і побуту України від фольклорного колективу с. Гвізд Надвірнянського району Івано-Франківської області.

української державності, була молитва «Боже, вислухай благання», що виконувалась як автентичними, так і хоровими колективами в обробках композиторів. Основне прохання:

*Боже, умилосярдися,
Просим, благаєм тя ми:
Визволи вкраїнський нарід
З тої тяжкої тюрми!
Боже, здійми з нас кайдани,
Не дай загинуть в ярмі,
Волю зішли Україні,
Щастя і долю дай їй!²¹*

У політичному фольклорі ХХ ст., зокрема, у стрілецьких і повстанських піснях, провідним був образ похилої червоної калини та зажуреної Матері-України, яка знемагає в неволі, звичними були формули на кшталт «наш народ в кайданах», «в неволі конає», січові стрільці йшли «визволяти братів-українців з московських кайдан» і мріяли, що:

*А ми тії московські кайдани розірвемо,
А ми нашу славу Україну гей! гей!
розвеселимо!²²*

Ця пісня, яку виконували під час протестних акцій у Києві не лише вихідці з Західної України, а й кияни, зокрема, відомий хор «Гомін» під керівництвом Леопольда Ященка, яка звучала і в таборі голодуючих, на початку 1990-х стала символом боротьби за незалежність. Поряд з нею часто звучала на площі і в колонах ще одна популярна повстанська пісня: «Триста літ минає, як наш брат в неволі конає». У ній також провідним символом є тюрма, яку треба зруйнувати, тобто імперія під назвою СРСР:

*Триста літ, триста літ минає,
Як наш брат в неволі конає
Весь український народ.
Бодай ті вороги пропали,
Що для нас тюрми збудували
На українській землі!
Ми ще раз тюрми поруйнуєм,
Ми ще раз Вкраїну збудуєм
На українській землі!
Уставай, уставай народе,
Здобувай Україні волю
На українській землі!
Поривай, поривай кайдани,*

²¹ Записала Л. Іваннікова 07.07.1990 р. в МНА від виконавців з Тернопільщини.

²² Гімн Січових Стрільців «Ой у лузі червона калина похилилася».

*Хай ще раз Україна встане
На українській землі!²³*

Немає сумніву, що всі ці чинники впливали на творення нових текстів на кшталт «СРСР — тюрма народів», «Союзний договір — тюрма для України», «Хочемо жити без кайданів» тощо. Адже серед голодуючих були студенти зі Львівщини, Івано-Франківщини, Волині, які добре знали пісенну традицію свого регіону. До того ж кияни щовечора організовували концерти на тодішній площі Жовтневої Революції, у підземному переході під нею, перед табором, щоб підтримати голодуючих, серед яких були й їхні діти. Варто нагадати, що саме в ті дні народ перейменував площу Жовтневої Революції на Майдан Незалежності, що згодом підтримала й київська влада.

Ще один з провідних символів московсько-комуністичної неволі — символ ярма, у якому перебувають нещасні й покірні воли, котрих використовують як невибагливу робочу і тяглову силу. Він також потрапив на плакати з фольклорних текстів (згадаймо й цитовану коломийку: «Дожилися-доробились, як той віл у плузі»). А ще — відому всім арку Дружби народів у столиці кияни також називали «ярмом», натякаючи не лише на її зовнішній вигляд, але й на економічне, моральне, духовне поневолення України.

Ще варто звернути увагу на окремі антикомуністичні слогани. Механізм їх творення простий — це були антитексти або ж «антигасла», що заперечували радянські й партійні гасла, які носили на транспарантах під час травневих і жовтневих демонстрацій. Протест проти насилля режиму полягав якраз у створенні таких «перевернутих» гасел:

«Слава КПУ» — «Ганьба КПУ»;

«Народ і партія єдині» — «Брехня і партія єдині»;

«Хай живе КПРС» — «Хай живе КПРС на Чорнобильській АС» тощо.

Цікаво, що останнє гасло, написане на плакаті, вперше з'явилося 26 квітня 1990 року на мітингу-реквіемі, присвяченому жертвам Чорнобильської катастрофи, неподалік від Софії Київської. Про це повідомляє у своєму «Щоденнику» Олесь Гончар [4, с. 292].

²³ Записано з пам'яті, оскільки я була учасницею хору «Гомін» та виконавицею цих пісень.

Деякі з плакатів, що стояли в таборі голодуючих і потрапили у фотокадрах на перші сторінки тогочасних газет та журналів, мали віршовану форму, що також тяжіла до традиційного фольклору:

*Хай живе Україна,
І правда, і воля,
Хай на ній не буде
Кравчука й Масола!*

(алюзії на гімн «Ще не вмерла Україна», який згодом став Національним гімном).

*Не будем їсти, не будем пити,
Поки не будем вільно жити!*

Або ж:

*Їсти не будем, пити не будем,
Поки не вийдемо із Союзу!*

Тут — алюзія на різні фольклорні тексти: на весільні пісні, якими гості змушували молодого (старшого боярина) поцілувати наречену (старшу дружку):

*Не будемо їсти, не будемо пити,
Просим молодого та й посолодити²⁴;
Не будемо пити цю гірку юшку,
Нехай поцілує старший дружба дружку!²⁵;
на баладу про двох голубів:
Не хочу їсти, не хочу пити,
Нема голуба, нема з ким жити!²⁶.
Візьмемо ще один плакат:
Ми голодуєм день і ніч —
До чого ж нас довів Ілліч!*

Мається на увазі «світле майбутнє», дорогу до якого вказував Ленін на всіх його пам'ятниках. У цій монострофі вбачаємо також і алюзію на фольклорні тексти 30-х років ХХ ст., у яких штучний голод розглядався як наслідок політики КПРС та її засновника й провідника Володимира Леніна:

*Устань, Ленін, подивися,
До чого ми дожилися:
Хата раком, клуня боком
І кобила з одним оком²⁷.*

Багато плакатів було на підтримку голодуючих:

Український цвіте! Жінки Києва підтримують твої вимоги! (тримала жінка над собою);

Політичні в'язні України солідарно голодують зі студентами! (плакат у таборі);

Чимало слоганів, написаних на плакатах, скандували протестувальники під час демонстрацій і мітингів: «Ганьба КПУ!»; «Кравчука в відставку!»; «Геть Масола-Кравчука»; «Масол на засол!»; «Кравчука на мило!»; «Геть від Москви!» «Геть КПУ!» «Геть!», «Єдність!» тощо. Вони надавалися до скандування завдяки ритмізованій структурі фрази.

У той самий час виникла низка слоганів, які не втрачають актуальності й досі, утворюючи нові модифікації зі зміною історичних подій: «Бог і Україна!», «Одна єдина Соборна Україна!», «Геть московського попа!», «Чемодан, вокзал, Росія!» тощо. Останній виник у 90-х і був адресований проросійським комуністичним лідерам. Відомі його модифікації: «Кучма — базар — вокзал — чемодан — Магадан», «Янукович — чемодан — вокзал — Магадан» (плакат, що висів на «йолці»).

Вислів із парламентської трибуни став прецедентним текстом до виникнення мему «ковбаса по 2,20», який і нині продуктивно функціонує у соцмережах як символ обмежених людей, носіїв «совкового мислення». Приблизно року 1989-го, під час громадських слухань у Верховній Раді, коли обговорювали Закон про мови, один донецький шахтар з трибуни заявив: «Дайте нам ковбаси по 2,20, а ми заговоримо будь-якою мовою!»²⁸ Це й був момент народження сумнозвісного мему. Сам вислів шахтаря, завдяки ЗМІ, став відомий всій Україні й фольклоризувався. Так історик Юрій Мицик, очевидець тих подій, наводить трохи іншу версію сказаного: «Це правда! Я сам бачив по ТВ. Це дурень з Донецька (чи нардеп чи запрошений). Прізвище не пам'ятаю. Після його слів у Верховній Раді, що «не важливо, яка мова, хіба від української мови ковбаси більше стане?», то його завалили посилками з ковбасою (писали в газетах про це)»²⁹. Ще одну версію цієї події розповів колишній активіст Народного Руху України Василь Олексієнко: «Це був не шахтар, а мета-

²⁴ Записала Ірина Коваль-Фучило на Львівщині.

²⁵ Записано з пам'яті, співали під час весіль у моєму рідному с. Губча Старокостянтинівського району Хмельницької області.

²⁶ Записала Ірина Коваль-Фучило на Львівщині.

²⁷ Самозапис із пам'яті. Чула від матері, Іваннікової Тетяни Варсонівни, 1939 р. н., у с. Губча Старокостянтинівського району Хмельницької області.

²⁸ Записано 11 жовтня 2021 року в Києві від Голоти Любові Василівни, 1949 р. н., та Мовчана Павла Михайловича, 1939 р. н.

²⁹ Записано 15 жовтня 2021 року в Києві від Мицика Юрія Андрійовича, 1949 р. н.

лург з Маріуполя! 1988 чи 1989 років відбувалися гострі дебати з приводу повернення місту Жданов його історичної назви Маріуполь. Тележурналіст зупинив на вулиці якогось металурга і спитав, чи згоден він з тим, щоб його місто перейменували. І той металург сказав: «А мені все одно, хоч і Гітлерштадт, аби була ковбаса по 2.20!» Це я сам бачив по телевізору, те інтерв'ю!»³⁰.

Наскільки значний резонанс в українському суспільстві мали ці виступи, свідчить той факт, що лауреатка «Червоної Рути» «Сестричка Віка» (Вікторія Врадій) вставила фольклоризовану версію вислову шахтаря у власну пісню «Ганьба»: «Ну ось ви ратуєте за чистоту української мови. А мені все єдино: «ковбаса» чи «колбаса», — аби вона була!»³¹. Пісня загалом викриває рабську психологію українського обивателя. Цей самий «витяг з промови», але вже в оригіналі — на суржику («А мені чи «ковбаса», чи «калбаса» — лиш би ана біла») — був використаний як гасло над заголовком сатиричного часопису «Салцісон», що виходив у самвидаві в 1990—1991 роках в Києві³².

Результатом усезагального обурення стало те, що, як засвідчує о. Юрій Мицик та інші респонденти, тому шахтареві вся Західна Україна почала надсилати посилки з вареною ковбасою. Таким чином відбувся перший всеукраїнський політичний флешмоб. Про це не лише писали ЗМІ, а й ходили усні чутки, жарти й анекдоти, зокрема, в Києві. За різними версіями, адресат забрав лише кілька перших посилок, а від решти відмовився, тож невдовзі усе поштове відділення було ними завалене, а оскільки це відбувалося влітку, працівники пошти змушені були терпіти їх неймовірний сморід, і цей скандал також просочився у ЗМІ³³.

Наприкінці 1980-х, коли ще був достатньо сильним комуністичний режим в Україні, влада вдавалась до жорстокого розгону мітингів, побиття, арештів та катувань лідерів Спілки українських студентів (СУС) та інших активістів, особливо тих, що стояли

з прапорами, їх рвали і трошили дрепка. Часто били прямого у висловлюваннях з трибуни Верховної Ради народного депутата Степана Хмару, безкомпромісного письменника Миколу Кагарлицького, навіть жінок і дівчат. У зв'язку з цим під час протистояння мітингувальників з міліцією, яка поводила себе неадекватно, виник слоган «Міліція з народом!», якого в такі моменти скандували протестувальники. Також «опоетизований» був і спецпідрозділ «ОМОН» («отряд милиции особого назначения»), що відзначався нечуваною жорстокістю:

*Хто бачив смерть, той знає нас:
Ми називаємось «спецназ» [15].*

Висновки: Отже, у кінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. українська народна творчість відіграла важливу роль у боротьбі проти тоталітарного комуністичного режиму та в розбудові Незалежної Української Держави. Фольклор у той час виконував низку дуже важливих функцій, таких як пробудження національної самосвідомості, особливо на теренах підрадянської України, проголошення історичної правди за допомогою впливових емоційних засобів, спростування радянських стереотипів та ворожої Україні пропаганди, консолідація суспільства для боротьби за незалежність та для побудови власної суверенної держави тощо. У новотворах кінця ХХ ст. спостерігається значне тяжіння до традиційних фольклорних жанрів. Тоді ж розпочався процес реактуалізації заборонених радянською владою епічних та пісенних жанрів, зокрема, співанок-хронік про події ХХ ст., стрілецьких і повстанських пісень, колядок і гаївок, у яких звучала ідея Вільної України. Водночас виникали й нові, переважно паремійні, жанри фольклору, які породило бурхливе політичне життя: слоган, речівка, вірш, коломийка, частушка, які побутували як у усній, так і в письмовій формі. Домінуючою формою комунікації став політичний плакат. Тоді ж почали з'являтися і цілком нові, акціонанальні форми фольклору, такі як перформанс, один з видів якого — пародійний похорон СРСР та його діячів. Безперечно, що зародження цих нових візуальних та акціонанальних жанрів сталося не в кінці, а на початку ХХ ст., однак свого розквіту вони зазнали саме в часи трьох українських революцій, здобувши таке небачене розмаїття форм і виявів, що їх дослідження може стати провідною темою для цілих наукових колективів. Отож, можу сміливо конста-

³⁰ Записано 19 жовтня 2021 року в Києві від Олексієнка Василя Юхимовича, 1952 р. н., тодішнього мешканця м. Костянтинівки Донецької області.

³¹ URL: https://www.youtube.com/watch?v=lQpInbh_X2E.

³² Цю інформацію надав мені 22 жовтня 2021 року народний артист України Тарас Компаніченко.

³³ Чула в 1990 році в Києві від учасників хору «Гомін» Олени Молчанець та Володимира Євдокименка.

тувати, що фольклор українського спротиву (інакше протестний фольклор), увібравши багатовіковий досвід боротьби за суверенну державу, став органічною частиною усної традиції нашого народу, яка не тільки не занепадає, а навпаки, активно розвивається, бурхливо реагуючи на всілякі політичні та історичні виклики.

1. Новицький Я.П. *История города Александровска Екатеринославской губернии в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии*. Екатеринослав, 1905. 176 с.
2. Борисенко В.К. *Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932—1933 роках*. Київ: Стило, 2007. 288 с.
3. *Український політичний фольклор*. Упорядкув., передмова, коментарі Є.М. Пашенка. Київ: Видавець Микола Дмитренко, 2008. 100 с.
4. Гончар Олесь. *Щоденники: у 3-х т.* Упорядкув. підгот. текстів, іл. матеріалу та передм. В. Гончар. Т. 3. Київ: Веселка, 2004. 606 с.
5. *Український голокост 1932—1933: свідчення тих, хто вижив*. Упоряд. о. Ю. Мищик. Київ: Києво-Могилянська академія, 2003. 443 с.
6. *Український голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив*. За ред. о. Ю. Мищика. Т. 10. Київ, 2014. 527 с.
7. Сенько Г. *Правдивий український фольклор під совітами: українські приповідки-частівки*. Вінніпег: Новий шлях, 1947. 32 с.
8. *33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал*. Київ: Радянський письменник, 1991. 584 с.
9. *Усна політична і еротична творчість (у записях 1920—1940-х рр.)*. Упоряд. Євген Пашенко. Київ: ФОРМ Маслаков, 2017. 272 с.
10. Воля Олесь. *Мор. Книга буття України*. Київ: Кобза, 2002. 1151 с.
11. Коваль-Фучило І. Акценти сучасної польської фольклористики. Рец.: Nowe konteksty badań folklorystycznych. Red. J. Hajduk-Nijakowska, T. Smolińska. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 2011. 217 s. *Народна творчість та етнологія*. 2013. № 3. С. 99—104.
12. Іваннікова Л. Фольклорний дискурс Євромайдану (2013—2015): погляд ізсередини. *Народознавчі зошити*. 2020. № 6 (156). С. 1314—1327.
13. *Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору*. Упорядкув., передмова, вступ і примітки Ю. Семенка. Львів: Вечірня година, 1992. 129 с.
14. Пахаренко В. Слово, що здолало смерть. *Народна творчість та етнологія*. 1991. № 6. С. 51—5515.
15. *Тільки Сталін на стіні. Фольклор епохи соціалізму та будівництва комунізму*. Зібраний і впорядкований Пилипом Юриком. Редактор В.А. Чабаненко. Запоріжжя: Просвіта, 2003. URL: <https://pilypyurik.com/tvorchyi-dorobok/27-folklor/640-2014-10-06-13-02-28>.

REFERENCES

- Novitsky, Yakov. (1905). *The History of the City Aleksandrovsk, Yekaterinoslavskaya province in Connection with the History of the Fortresses Emergence on Dnieper line*. Ekaterinoslav [in Russian].
- Borysenko, V. (2007). *Memory Candle: Oral History of the Genocide of Ukrainians in 1932—1933*. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
- Pashchenko, Yevhen. (Ed.). (2008) *Ukrainian Political Folklore*. Kyiv: Publisher Mykola Dmytrenko [in Ukrainian].
- Honchar, Oles., & Gonchar., V. (Ed.). (2004). *Diaries: in 3 vol. (Vol. 3)*. Kyiv: Rainbow [in Ukrainian].
- Mytsyk, Y. (Ed.). (2003). *Ukrainian Holocaust 1932—1933: Testimonies of Survivors*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy House [in Ukrainian].
- Mytsyk, Y. (Ed.). (2014). *Ukrainian Holocaust 1932—1933: Testimonies of Survivors (Vol. 10)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Senko, G. (1947). *True Ukrainian Folklore under the Soviets: Ukrainian Short Stories*. Winnipeg: A New Way [in Ukrainian].
- Kovalenko, L., & Manyak, V. (Ed.). (1991). *33: Hunger. People's Book-Memorial*. Kyiv: Soviet writer [in Ukrainian].
- Pashchenko, Yevhen. (Ed.). (2017). *Oral Political and Erotic Art (Records of the 1920s and 1940s)*. Kyiv: FOP Maslakov [in Ukrainian].
- Volia, Oles. (2002). *Mor. The Book of the Existence of Ukraine*. Kyiv: Kobza [in Ukrainian].
- Koval-Fuchylo, I., Hajduk-Nijakowska, J., & Smolinska, T. (Eds.). (2013). *Accents of Modern Polish Folklore Study*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze. In: *Folk Art and Ethnology*, 3, 99—104 [in Ukrainian].
- Ivannikova, L. (2020). *Folklore Discourse of Euromaidan (2013—2015): Inside View. Ethnographic Notebooks*, 6 (156), 1314—1327 [in Ukrainian].
- Semenko, Y. (1992). *People Word. Collection of Modern Ukrainian Folklore*. Lviv: Evening Hour [in Ukrainian].
- Pakharenko, V. (1991). *The Word that Overcame Death*. In: *Folk Art and Ethnology*, 6, 51—55 [in Ukrainian].
- Yuryk, Pylyp, Chabanenko, V. (2 eds.). (2003). *Only Stalin on the Wall. Folklore of socialism era and communism construction*. Zaporizhzhia: Enlightenment. Retrieved from: <https://pilypyurik.com/tvorchyi-dorobok/27-folklor/640-2014-10-06-13-02-28> [in Ukrainian].